

שנינו ביחד וכל אחד לחוד: המשק החצוי של ארץ-ישראל המנדטורית

אפרים קליימן

Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine* (Cambridge Middle East Studies 11), Cambridge University Press, Cambridge 1998, xxii + 275 pp.

א

בעקבות מלחמת ששת הימים, אשר הביאה את כל ארץ-ישראל המערבית תחת שלטון אחד, גברה ההתעניינות ביחסי שני העמים היושבים בה, לרבות במערכות קשרי הכלכלה שביניהם. הרצון להתחקות אחר שורשי התבססותה של ההתיישבות הציונית וגיבושה לכלל 'מדינה שבדרך' - בין כהתגשמות של לאומיות מתחדשת ובין כביטוי למגמות ההתפשטות של הקולוניאליזם האירופי - הניב ספרות ענפה, שלא נפקד ממנה גם העיסוק בתחום הכלכלי. נדמה שהעניין בהיבט זה הלך וגבר ככל ששאלת אופיים של קשרי הכלכלה העתידיים בין ישראל לפלסטינים נעשתה מידית יותר. אלא שרובה של ספרות זו היה נגוע במידה לא-מועטה של פוליטיזציה, בין אם משאיפה להפריך את הגרסה הציונית הרשמית או מהנטייה להכפיף את הניתוח לתבניות מחשבתיות הנעוצות בהשקפת עולם מסוימת, ובין אם מתוך אהדה לצד שנראה היה שלא זכה להצגה הוגנת של סיפורו והרצון להבטיח את רווחתו בעתיד. מבחינה זו, יש לברך על הופעת ספרו של יעקב מצר, איש המחלקה לכלכלה של האוניברסיטה העברית, בראש ובראשונה בגלל אוסף הנתונים היסודי והשיטתי שעליו הוא מבוסס ושבוודאי ישרת עוד הרבה חוקרים בעתיד, אך גם בגלל העובדה שלמרות שהמחבר מעמיד לבחינה מחודשת רבות מהמוסכמות של ההיסטוריוגרפיה הציונית, אין הוא עושה זאת מנקודת ראות אידאולוגית השואפת להוכיח את צדקתה של עמדת מוצא פוליטית כלשהי. הפרק הראשון של הספר כולל סקירה כללית על ההתפתחות הכלכלית של ארץ-ישראל המנדטורית. אך בעיקרו הוא נועד לבסס את נקודת המוצא של המחבר, שהמשק הארץ-ישראלי של תקופת המנדט אכן היה משק דואלי, בכך ש'התקיימו בו, זה בצד זה אך תוך השפעות גומלין, שני מגזרים כלכליים הנבדלים זה מזה בדרגת התפתחותם הכלכלית' (עמ' 10). קביעה זו היא המצדיקה את הדיון הנפרד, בפרקים הבאים, במשק היהודי ובזה הערבי, תוך הבלטת הדמיון והשוני בהתפתחותם.

שנינו ביחד וכל אחד לחוד

הפרק השני סוקר את גידול שתי האוכלוסיות, ומנתח ומשווה את תכונותיהן הדמוגרפיות. הנושא הדמוגרפי נדון גם בפרק הבא, העוסק בהגירה - עלייה - היהודית לארץ־ישראל, על מקורותיה, גורמיה ותכונותיה הכלכליות. הפרק הרביעי, המחזיק כרבע מכלל עמודי הספר, דן בהתפתחות המשאבים שעמדו לרשות כל אחד משני המגזרים הלאומיים: שטחי הקרקע שבידיהם, היווי ההון שנצבר על־ידם וכוח העבודה שלהם. השימוש שנעשה במשאבים אלה - קרי, התפתחות התוצר הלאומי היהודי והערבי ומבניהם הענפיים - הוא מושא הפרק החמישי. נוסף על דיון בהתפתחות ענפי המשק העיקריים, החקלאות והתעשייה, מכיל פרק זה גם ניתוח של סחר החוץ, הן זה של ארץ־ישראל כולה והן זה של כל אחד משני המגזרים הלאומיים שלה. פרק שש עוסק בתפקיד שמילא המימון הציבורי, זה הממשלתי וזה של המוסדות הלאומיים של ה'יישוב' היהודי, בהתפתחות המשק. הפרק האחרון והמסכם מנסה לגבש ולהציג כמה מסקנות באשר לקיומם, זה בצד זה, של חיים כלכליים בתנאים של ניגודים לאומיים, תוך הדגשת הדומה והשונה בין המשק הדואלי של ארץ־ישראל המנדטורית למשק המפולח והמאוחד בהרבעת של ישראל והשטחים הפלסטיניים, כפי שהוא התפתח בשלושת העשורים האחרונים. חותם את הספר נספח נרחב, המסביר את דרך בניית הסדרות הסטטיסטיות שבבסיס הניתוח הכמותני ומציג את החשובות שבהן.

ב

מכלול הנושאים הנדונים בחיבורו של מצר הוא רחב ביותר, ורשימת תוכן הפרקים השונים, כפי שהובאה לעיל, רחוקה מלמצותו. בעיקר בולט הדבר בפרקים הרביעי והחמישי המהווים, מהרבה בחינות, את לוז הספר. כך, לדוגמה, הדיון בשטחי הקרקע שעמדו לרשות שני המגזרים הלאומיים גם משווה את התפלגות בעלויות הקרקע לפי גודלן, עוסק בהרחבה בשאלות שעוררה רכישת מקרקעין על־ידי יהודים ואף מנסה לאמוד את המספר המרבי של האריסים הערבים שנושלו עקב כך מפרנסתם. מעניינת, בהקשר זה, היא הערת־השערתו של מצר, שבגלל המעבר הנרחב מגידולי שדה לגידול הדירים, גם עסקות הקרקע הפנים־ערביות היו מלוות בנישול לא־מועט של אריסים. העיסוק בהיווי הון כולל גם בחינה של מקורות המימון של ההשקעה בנכסי ייצור מוחשיים, של התיווך הפיננסי, הבנקאי והלא־מוסדי כאחד, ושל תכונות שוק ההון הארץ־ישראלי בכלל. ואילו הדיון ההשוואתי בכוח העבודה היהודי והערבי מתייחס גם לפערי השכר ביניהם, ולתרומתם לפערי שכר אלה של הבדלים בפריון העבודה מכאן, ושל הפילוח של שוק העבודה על־פי השתייכות לאומית - מה שנודע בסיפּר הציוני כ'כיבוש העבודה' - מכאן.

בדומה לכך בדיון בהתפתחות התוצר, בו נבחנים גם השינויים שחלו עם הזמן בסל הגידולים החקלאיים ובהרכב הייצור התעשייתי בכל אחד משני המגזרים. כמו כן מוצג בו אומדן של אותו חלק מהגידול בתוצר, שהגידול בתשומת גורמי הייצור - הון ועבודה - אינו יכול להסבירו. שארית בלתי־מוסברת זו, שכלכלנים רואים אותה כמשקפת את התייעלות גורמי הייצור והשימוש בהם, היתה, אגב, גבוהה למדי גם במשק הערבי, וחלקה בגידול התוצר שם היה אף גדול בהרבה מאשר במשק היהודי.

סחר החוץ הנו, במידה רבה, משלימו של הייצור המקומי, בכך שהוא מאפשר צריכתם של מוצרים שאין המשק המקומי מייצר. החלק של הפרק החמישי העוסק בסחר החוץ של ארץ־ישראל מנתח גם את חלוקתו בין שני המגזרים הלאומיים, ואת הסחר שבין שני אלה עצמם. ככלל, המשק היהודי היה ה'פתוח' יותר מבין השניים, מה שהתבטא במשקל הגדול יותר של סחר החוץ ביחס לתוצר הלאומי שלו. לכן, למרות שחלקו של כל אחד מהמגזרים הלאומיים באספקת מוצרי יבוא למגזר האחר היה פחות או יותר שווה, חשיבותו היחסית של המשק היהודי כשוק יצוא למשק הערבי עלתה בהרבה על זו של המשק הערבי כשוק ליצוא היהודי. סוגיה אחרת, הנדונה בהרחבה, היא זו של חלוקת נטל המיסוי המנדטורי מכאן, ושל ההנאה מההוצאה הציבורית, מכאן. הנתונים הכמותיים, המובאים שם, מאששים את הקובלנה הציונית של אותם ימים, שמערכת המימון הממשלתית העבירה משאבים מהאוכלוסייה היהודית לידי זו הערבית. אך מצר מתייחס גם לנימוקים המחייבים העברה כזו, שהיו מבוססים על התפיסה הבריטית את שתי האוכלוסיות כמהוות חברה אחת.

לבסוף, גם הקורא שאינו מתעניין במיוחד בהיסטוריה של בטרם מדינה, ובפן הכלכלי שלה בפרט, עשוי למצוא עניין רב בהיבטים העכשוויים של פרק הסיכום של הספר. בעיקר ראויה להתעניינות כללית יותר ההשוואה הנערכת בו בין היחסים שהתקיימו בין המשק היהודי למשק הערבי בתקופת המנדט, ובין מעמדו הכלכלי של המגזר הערבי במדינת ישראל והיחסים שהתפתחו בשלושת העשורים האחרונים בין המשק הישראלי למשקי ה'שטחים' הפלסטיניים.

ג

החיבור הנוכחי מהווה, למעשה, ניסיון לסכם ולגבש לכלל תמונה אחת את ממצאי המחקרים בנושאים הפרטניים, שערכו המחבר עצמו וכמה מעמיתיו (נחום גרוס, עודד קפלן ואחרים). מפעלם המחקרי חידש כיוון חקירה שמסלולו נקטע בזמנו עם נפילתו של רוברט שרשבסקי, חלוץ חקירת ההיסטוריה הכלכלית של ימי המנדט, במלחמת ששת הימים. מהבחינה המתודולוגית, חיבור זה הוא במיטב המסורת של ה'קליומטריקה' (כינוי הנגזר מצירוף המונח 'מדידה' לשמה של מוזת ההיסטוריה), שיעקב מצר הוא נציגה המובהק. שיטה זו גורסת שיש ליישם במחקר ההיסטורי כלכלי את אותם כלי המדידה והניתוח הכמותניים המשמשים בניתוח הכלכלי השוטף. ואכן, עיקר ניתוחו של מצר מעוגן בנתונים סטטיסטיים מפורטים, רובם ככולם פרי המחקרים הקודמים של המחבר ושל עמיתיו־שותפיו.

נתונים אלה נושאים בחלקם אופי של סדרות עתיות, המאפשרות מעקב רצוף אחר ההתפתחויות, ובחלקם - של תמונות מצב לרגעים נבחרים, המשוות בין שתי נקודות זמן בדידות בלבד. שתיהן כאחת הן תוצאה של מלאכת שחזור, חיוץ והתאמה מפרכת, שנדרשה על מנת להביא נתונים שנאספו בזמנים שונים ולמטרות משתנות למכנה משותף המאפשר השוואה ביניהם. רק חלק קטן ממערכת נתונים זו ומהניתוחים המבוססים עליה מופיע בגוף הספר, ובהתייחסו אליהם מצר מקפיד להפנות את הקורא לפרסומים המכילים אותם, כפי

שנינו ביחד וכל אחד לחוד

שהוא מקפיד גם באזכור עבודותיהם של אחרים, הנוגעים לנושאי דיוניו. צורת ההפניה שבחר בה, זו של אזכור בסוגריים בגוף הטקסט - 'לוח A.5; גורביץ' וגרץ, 1938; מצר וקפלן, 1990, פרק א'; במ"ז, לוח A5) - חוסכת אמנם בהערות שוליים, והיא נהוגה במאמרים מדעיים. אולם היא מכבידה את הקריאה, בייחוד כאשר, כמו במקרה של הדוגמה הנוכחית, לא פחות מארבעה רצפי הפניות כאלה מופיעים בעמוד אחד (עמ' 149). נדמה לי שחסד היה עושה המחבר עם הקורא לו העבירן לנספח או היה מצרף לכל פרק הערה מקדימה, שהוא מבוסס בעיקר על עבודות אלה או אחרות שלו או של אחרים, ונמנע מלחזור ולאזכרן בהמשך. פה ושם גם נשתקעו בעבודה שיירים, מועטים אמנם, של אותה עבודת נמלים מייגעת, שנועדה לאפשר השוואות כמותיות בין שני המגזרים הלאומיים או בין תקופות שונות, אך אין היא מוסיפה הרבה לקורא המתעניין בתמונה הכללית שמצר מנסה להתוות לפנינו. כך, למשל, ההסבר המפורט מדוע נתוני מפקד התעשייה המנדטורי משנת 1940 אינם בני השוואה עם המפקדים המוקדמים או המאוחרים יותר (עמ' 156) אינו מוסיף להבנתנו את השינויים במבנה של ענף זה, ומקומו, לכל היותר, בהערת שוליים. לעומת זאת, המונח 'השטח הלא-מדברי' (כנראה ארץ-ישראל למעט נפת באר-שבט) מופיע ללא הגדרה גאוגרפית כלשהי. עד כמה שקריאה של מבקר יכולה להעיד, הספר נקי כמעט לחלוטין מהשיבושים שהם כמעט בלתי-נמנעים בעבודה שמרובים בה כלי-כך נתונים מספריים. טעות אחת כזו נפלה, בכל זאת, כאשר מיליוני הלירות הארץ-ישראליות (לא"י) של ההשקעה המצטברת בפרדסים בשנים 1922-1939, מלוח 8 בנספח, הפכו לאלפי לא"י בלבד בטקסט של עמ' 148. כמו כן הוחלפו, מן הסתם, ערבים ביהודים בכותרות החלק האחרון של לוח 5.9 (עמ' 172); וה'טמפלרים' הגרמנים לא שולחו מהארץ 'עם פרוץ' מלחמת העולם השנייה (עמ' 14, הערה 8).

מעבר לכך, אפשר גם לתהות על נכונותו של מצר לקבל כלשונה את ההצהרה של שלישי מהשכירים אנשי העלייה השלישית על היותם מועסקים בחקלאות לפני עלותם ארצה (עמ' 79); על התעלמותו מאובדן חלק לא-מבוטל מההון האנושי של אנשי העלייה החמישית עם הגירתם לארץ שאת לשונותיה לא הכירו ושלרבות מהמיומנויות שלהם לא היה בה ביקוש (עמ' 82); ועל-הכללת המכשול הלשוני, הפעם הערבי-עברי, במניין הגורמים שחוללו או, לחלופין, אפשרו את הפילוח של שוק העבודה (עמ' 126 ואילך). שאלה טובה היא גם, האם הגידול המהיר הרבה יותר של התוצר החקלאי היהודי אכן נבע בראש ובראשונה מרמת ההון האנושי הגבוהה של המתיישבים היהודים (עמ' 151), או מזמינותו של הון פיזי - מבנים, מכונות וציוד - שלא עמד בהיקפים מקבילים לרשות החקלאות הערבית המסורתית. לאור הניסיון הישראלי-פלסטיני של שלושת העשורים האחרונים נדמה שלא ניתן בספר המשק הדרוש לגורם המשיכה, כלומר לשכר החלופי שניתן היה להשתכר בעבודה מחוץ למשק החקלאי המסורתי (עמ' 94). על רקע זה אין גם לקבל כמוכנת מאליה את טענתו של מצר, שגידול התפוקה החקלאית הערבית בזמן מלחמת העולם השנייה נבע בחלקו משימוש בעבודה רבה יותר ליחידת קרקע (עמ' 154).

ד

ההסתייגויות שהועלו כאן אינן צריכות להסיח דעתנו מהישגו של מצר, בתתו לנו תמונה מקיפה ומאוזנת של כלכלת ארץ־ישראל המנדטורית, על פיצולה לשני מגזרים לאומיים נבדלים ועל יחסי הגומלין שהתקיימו ביניהם. בעבודה שכזו גדולה הסכנה של אי־ראיית היער מרוב עצים, ונראה שמצר יוצא מסבך זה בכבוד. אם ספרו מרחיב יותר בדיון במשק היהודי מאשר במשק הערבי, הרי זה הן בגלל זמינות החומר והן משום שהתהוותו וצמיחתו המהירים של משק ה'יישוב' היוו את ההתפתחות הדרמטית ביותר של כלכלת ארץ־ישראל בשנות המנדט.

תחום מחקר זה הפך בשנים האחרונות זירת התגוששות, בעיקר של סוציולוגים ושל אנשי מדע המדינה, בשאיפתם לאשש או להפריך ראייה מדינית זו או אחרת של ההתיישבות הציונית ושל מדינת ישראל. אף שספרו של מצר עוסק בנושאים העומדים במוקדו של ויכוח זה, אין הוא, למעט אולי בפרק הסיכום, מנסה לכפות עמדתו על הקורא, ומותיר אותו להסיק לבד את מסקנותיו. יימצא, מן הסתם, מי שיטען שעצם השימוש בכלי הניתוח של הכלכלה הנאו־קלאסית יש בו משום נקיטת עמדה. אך זהו כבר ויכוח בין דיסציפלינות, אם גם לא בין השקפות עולם שונות. אולי מוגזם הוא לקוות שספרו של מצר יעשה את הדיונים בנושאים אלה בעתיד מגמתיים פחות, אבל אין ספק שאף דיון כזה לא יוכל להתעלם מממצאיו. הספר מוקדש לזכרו של יורם בן־פורת, נשיא האוניברסיטה העברית ואיש המחלקה לכלכלה שלה, שנספה בתאונת דרכים לפני שמונה שנים.